نقش سرمایه‌ی اجتماعی در توسعه‌ی روستایی[۱]

(مطالعه‌ی موردی: منطقه‌ی پشت آب سیستان)

غلامرضا میری (دانشجوی دکتری برنامه ریزی روستایی دانشگاه فردوسی مشهد ـ عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی زاهدان، نویسندهٔ مسؤول)

Gholam_reza_miri@yahoo.com

جعفر جوان (استاد جغرافیای روستایی دانشگاه فردوسی مشهد)

Jafar.javan@yahoo.com

حسن افراخته (استاد جغرافیای روستایی ـ ناحیه‌ای دانشگاه تربیت معلم تهران)

سعدالله ولایتی (استاد زمین شناسی دانشگاه فردوسی مشهد)

Svelayati57@yahoo.com

حمید شایان (دانشیار جغرافیای روستایی دانشگاه فردوسی مشهد)

Shayan34@ferdowsi.um.ac.ir

چکیده

مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی، یک مفهوم فرا رشته‌ای است که طیّ پانزده سال اخیر مورد توجه بسیاری از شاخه‌های علوم انسانی قرارگرفته است. این مفهوم به طورکلّی بر روابط میان انسان‌ها تمرکز دارد. ادبیات سرمایه‌ی اجتماعی، تا به حال، علاوه برطرّاحی نظری این مفهوم، درپی آن بوده که اهمیت این روابط را به لحاظ تجربی نیز به اثبات برساند. در راستای مطرح شدن مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی شیوه‌های برنامه‌ریزی نیز با رویکرد به مشارکت مردمی و توسعه‌ی پایدار با تأکید بر شاخص‌هایی همچون سنجش سرمایه‌ی اجتماعی، پایداری، انعطاف پذیری و مشارکتی بودن شکل گرفته که در آن، هر منطقه در اعمال سیاست‌های اقتصادی همراه با در نظرگرفتن امتیاز نسبی، دارای آزادی عمل زیادی شده است. یکی از دیدگاه‌های توسعه که در قالب مفاهیم مطرح شده در " توسعه‌ی همه جانبه‌ی روستایی" شکل گرفته است. بنابراین، سه شاخص مورد توجه پانتام (اعتماد، مشارکت و شبکه‌ها) در ارتباط با سنجش سرمایه‌ی اجتماعی، در این تحقیق مورد استفاده و

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۷/۲۸ تاریخ تصویب:۱۳۸۸/۲/۶

سنجش قرار می‌گیرد. با توجه به نتایج به دست آمده و ۷۸/٤ درصد امتیاز میان ۱۰٦ تا ۱۲۵، نشان دهنده‌ی آن است که میزان سرمایه‌ی اجتماعی در نواحی روستایی "پشت آب" زابل در حد متوسطی است. همچنین بالاترین میزان واریانس نیز در بین ابعاد سرمایه‌ی اجتماعی، مربوط به بعد شبکه بوده و این موضوع نشان از میزان بالای شبکه و پیوندهای اجتماعی در نواحی روستائی مورد مطالعه دارد. در یک جمع بندی کلّی می‌توان گفت که میان سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی روستایی، رابطه‌ی معناداری وجود داشته و در این رابطه، هر یک از این پارامترها می‌تواند نقش تأثیرگذاری داشته باشد. از این رو میزان سرمایه‌ی اجتماعی متوسط در منطقه‌ی مورد مطالعه، در صورت تقویت این سرمایه و بهینه نمودن آن می‌تواند نقش مؤثری در توسعه‌ی روستایی منطقه‌ی پشت آب داشته باشد.
کلیدواژه‌ها: توسعه، توسعه روستایی، مشارکت اجتماعی، پشت آب.

درآمد:

با پایان مدرنیته و گام نهادن جهان در عصر پسامدرن، مفهوم توسعه نیز دچار دگرگونی‌هایی گردید و تاریخ مفهوم "توسعه"، عناصر تازه‌ای برای این زنجیره‌ی وسیع و انباشته‌شده از مفاهیم ایجاد کرد. در این مفاهیم، توسعه نمی‌تواند در یک بعد شکل گیرد، بلکه نیازمند ابعاد مختلفی است که فراهم آورنده‌ی زمینه‌های توسعه هستند. از این‌رو جامعه دارای یک نظم اقتصادی ـ خدماتی می‌شود و در آن رقابت برای بقا شدّت می‌یابد و انحصار فعالیت‌های اقتصادی برساخت سیاسی و اجتماعی زندگی انسان تحکیم می‌شود.

در این بین یکی از مفاهیم شکل‌گرفته در عصر حاضر " سرمایه‌ی اجتماعی" است. در واقع پس از این‌که الگوهای مرسوم رشد نتوانستند تمامی جوانب رشد اقتصادی را بیان کنند، دیدگاه‌ها متوجه نقش سرمایه‌ی انسانی شد. دراین راستا سرمایه‌ی انسانی به عنوان عاملی تلقی شد که نقش اصلی را در تبیین " رشد توضیح داده نشده " دارد. برخی مطالعات به نوع دیگری از سرمایه، با عنوان سرمایه‌ی اجتماعی پرداختند، در حالی که سرمایه‌ی انسانی بیشتر جنبه‌ی خصوصی و فردی دارد، ولی سرمایه‌ی اجتماعی مربوط به روابط بین افراد و گروه‌هاست. به عبارت دیگر سرمایه‌ی اجتماعی بیانگر قابلیّت اعتماد بین افراد، گروه‌ها، بین

دولت مردم و نظام است. وجود سرمایه‌ی اجتماعی می‌تواند قابلیت‌های اقتصادی راتسهیل و هزینه‌های آن را کاهش دهد (سوری و مهرگا ن، ۱۳۸٦ : ۲۰۸).

در این راستا امروزه مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی، یک راه حل برای مشکلات اقتصادی ارائه می‌کند، به گونه‌ای که با بالا رفتن سرمایه‌ی اجتماعی، رفتار افراد از قابلیت پیش بینی بیشتری برخوردار می‌شود و حتی درصورت بروز خطا با آن برخورد سختی می‌شود. نبود سرمایه‌ی اجتماعی در لایه‌های مختلف اجتماع نیز مشکلات بسیاری را همراه دارد. وجود سرمایه‌ی اجتماعی، شرط لازم ـ نه کافی ـ برای نتیجه بخشی سرمایه‌ها و سیاست‌های اقتصادی است. بررسی دقیق‌تر سرمایه‌ی اجتماعی، ما را به این مطلب می‌رساند که بدون این سرمایه، هیچ اجتماعی به هیچ سرمایه‌ای نمی‌رسد (علمی و دیگران، ۱۳۸٤ : ۲٤۱). این نگرش، کامل‌تر از نگرشی است که به صورت سنتی درعلم اقتصاد وجود دارد، چراکه روابط میان افراد جامعه را نیز در تحلیل خود وارد می‌کند. غالب تحلیل‌های اقتصاد خرد، معطوف به بهینه‌یابی‌های فردی است و روابط میان افراد درمعادلات آن جایی ندارد. روابط بین افراد، هنجارها و سنت ها به تسهیل هماهنگی و همکاری کمک می‌کند، که خود موجب افزایش بهره‌برداری می‌شود. نوع اخیر سرمایه، موسوم به سرمایه‌ی اجتماعی است که برای آن هانیفن درسال ۱۹۱٦ واژه‌ی سرمایه را به کار برد (سوری، ۱۳۸٤: ۸۹).

با توجه به مباحث مطرح شده، نوشتار حاضر، با انتخاب یک منطقه به عنوان مطالعه‌ی موردی به بررسی روابط بین سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی روستایی می‌پردازد. در این راستا با سنجش سرمایه‌ی اجتماعی در نواحی روستایی منطقه، برخی عوامل تأثیرگذار روستایی نیز در منطقه‌ی مورد سنجش قرار گرفته و تأثیر متقابل این دو، در ارتباط با توسعه‌ی روستایی، مورد بررسی قرار می‌گیرد. انتخاب منطقه‌ی مورد مطالعه نیز از آن جهت انجام شده که این منطقه طی مطالعات انجام شده از گذشته تاکنون با تمامی تلاش‌های انجام گرفته، منطقه‌ای توسعه نایافته به حساب می‌آید.

سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی روستایی

سرمایه‌ی اجتماعی در یک معنای عام، نوعی سرمایه‌گذاری در روابط اجتماعی است که با بازده مورد انتظار در « بازار » تعریف می‌شود. البته بازار لفظی استعاره‌ای است و محدوده‌ی آن درتحلیل‌های گوناگون می‌تواند اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و یا بازارکار باشد، که در آن، افراد با درگیرشدن درتعاملات و شبکه‌های اجتماعی، منافع مورد انتظار را تولید می‌نمایند. اندیشه‌ی اصلی سرمایه‌ی اجتماعی این است که خانواده، دوستان و همکاران، دارایی بسیار مهمی را تشکیل می‌دهند که یک فرد می‌تواند در شرایط بحرانی آن‌ها را به کارگیرد، از آنها بهره بگیرد و یا برای منافع مادی استفاده نماید. البته این مسأله برای گروه، بیشتر صدق می‌کند. اجتماعاتی که از نعمت مجموعه‌ی گوناگونی از شبکه‌های اجتماعی و انجمن‌های مدنی برخوردارانند، در وضعیت محکم‌تری در روبرویی با فقر، آسیب پذیری و حل اختلافات قرار دارند و بهتر می-توانند از فرصت‌های جدید بهره ببرند. در واقع سرمایه‌ی اجتماعی از تعامل‌های روزمره بین افراد به وجود می‌آید و به تنهایی در فرد یا ساختار اجتماعی نهفته نیست، بلکه درفضای تعامل بین افراد وجود دارد. دارایی سازمان، بازار و یا دولت نیست، هرچند که همه آنها درتولید آن سهیم‌اند (بولن و انیکس، ۱۹۹٤:٤٤).

در راستای مطرح شدن مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی شیوه‌های برنامه ریزی نیز با رویکرد مشارکت مردمی و توسعه‌ی پایدار با تأکید بر شاخص‌هایی همچون سنجش سرمایه‌ی اجتماعی، پایداری، انعطاف پذیری و مشارکتی بودن شکل گرفته که در آن هر منطقه در اعمال سیاست‌های اقتصادی همراه با در نظر گرفتن امتیاز نسبی دارای آزادی عمل زیادی شد. یکی از دیدگاه‌های توسعه که در قالب مفاهیم مطرح شده شکل گرفته است " توسعه‌ی همه جانبه‌ی روستایی" است.

توسعه‌ی همه جانبه‌ی روستایی در واقع از یک سو بر مشارکت ساکنان محلی، از طریق مذاکره، مشورت وتعامل استوار است که درکی از سهم هریک از ساکنان را در فرآیند توسعه فراهم می‌آورد، و ازدیگرسو شناسایی امتیاز نسبی هر ناحیه را برای طرّاحی راهبردهای توسعه،

مورد توجه قرار می‌دهد. در یک حالت کلی توسعه‌ی همه جانبه‌ی روستایی را می‌توان مشروط به افزایش تولید، بهبود سطح دانش و انگیزش، ارائه‌ی خدمات گوناگون، بهبود و اصلاح شبکه‌ی ارتباطی و حمل ونقل، بهسازی مسکن روستایی، تنوع بخشی به امکانات اشتغال، اصلاح و انتظام شبکه‌ی مکانی ـ فضایی سکونتگاه‌های روستایی به صورت توامان دانست.

به بیان دیگر، توسعه‌ی همه جانبه‌ی روستایی، با توجه به مفاهیم موردنظر، می‌تواند در قالب سنجش محیطی، انسانی و سیاست‌های دولت، مورد بررسی قرار گیرد و از آن‌جا که تأکید بسیار این الگو از توسعه‌ی روستایی بر مشارکت روستاییان و اعتماد سازی آنها استوار است، می‌توان در شکل‌گیری توسعه‌ی همه جانبه‌ی روستایی در کنار قابلیّت‌های محیطی بر سنجش نیروی انسانی تأکید نمود و در این راستا تنگناهای توسعه‌ی همه جانبه‌ی روستایی را در ابعاد بیان شده و بخصوص "سنجش میزان سرمایه‌ی اجتماعی" شناسایی کرد.

در این بین "سرمایه‌ی اجتماعی" به عنوان منبعی جهت "کنش جمعی" تلقی می‌شود، که در آن علاوه بر آگاهی، توجه به امور عمومی، اجتماعی و سیاسی نیز از ضروریات آن است. آگاهی که موجب علاقه‌مندی و دل نگرانی است. سرمایه‌ی اجتماعی شامل هنجارهای اعتماد (اعتماد عمومی یا تعمیم یافته و اعتماد نهادی- مدنی)، رفتارهای تعامل متقابل، که در درون شبکه‌های اجتماعی عمل می‌کنند و نیز شامل عناصر ساختاری شبکه‌ها و مشارکت‌های رسمی و غیررسمی می‌شود. نتایج سرمایه‌ی اجتماعی در داخل شبکه شامل مجموعه‌ای از کنش‌های جمعی در اشکال و اندازه‌های مختلف است. با توجه به مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی، می‌توان توسعه‌ی روستایی را غنی سازی کنش‌های اجتماعی ناشی از افزایش تمایل به مشارکت و اعتماد اجتماعی دانست. در این صورت گذار به سوی توسعه‌ی روستایی با ایجاد نهادها، تعادل‌های ارزشی، باورها، هنجارها، به ویژه با ایجاد ساختارهای مولّد و مشوّق سرمایه‌ی اجتماعی امکان پذیر خواهد بود.

بدین ترتیب پژوهش‌های متعدد توسعه‌ی روستایی نشان داده است که نهادهای اجتماعی، سرمایه‌ی اجتماعی را پدید می‌آورند و دست‌یابی به هدف‌هایی را که درنبود آنها غیرممکن ویا پر هزینه بوده، ممکن و تسهیل می‌کنند به گونه‌ای که عضویّت در سازمان‌های اجتماعی،

موجب افزایش میزان سرمایه‌ی اجتماعی می‌شود (احمـدی فیـروز جـایی و دیگـران، ۱۳۸۵ : ۹۵). همچنین به این نتیجه رسیدند که میزان سرمایه‌ی اجتماعی اعضای تعـاونی‌هـا، نقـش مثبـت و تأثیرگذاری برتصمیم‌گیری بهتر آنان، اعمال مدیریت به شکل مطلوب و افزایش مشـارکت‌هـای تولیدی داشته است(ازکیا و فیروز آبادی، ۱۳۸۳).

جداسازی سرمایه‌ی اجتماعی درون گروهی و سرمایه‌ی اجتمـاعی بـین گروهـی از یکـدیگر و بیان این فرض که آنها درتوسعه‌ی جوامع روستایی نقش دارند، تا حد زیادی مـی‌توانـد مسـائل پیچیده پیش روی آژانس‌های بیرونی تسهیل‌کننده تغییـرات اجتمـاعی را برجسـته و حـل کنـد (کرمب[1]، ٢٠٠٤:٨٤). برخی از پژوهشگران معتقدند که درمباحـث توسـعه‌ی روسـتایی، ایجـاد و تقویت مؤلفه‌های بین گروهی سرمایه‌ی اجتماعی ابزار مفیدتری هسـتند(الانـگ[2]، ٢٠٠٢:٤٢).امّـا وود هاوس[3] اظهارمی‌دارد که هردو بعد درون گروهی و بین گروهی سرمایه‌ی اجتمـاعی بـرای موفقیت نتایج توسعه‌ی اقتصادی ـ اجتماعی مفیداند.

ولکاک[4] نیز در سال ۱۹۹۸ با پیروی از تقسیم‌بندی پاتنام می‌گوید که سرمایه‌ی اجتمـاعی درون گروهی، پیوندهای درونی اجتماع است که افراد فقیر را درجامعه‌ی روستایی قادر مـی‌سـازد تـا بتوانند از منابع، امکانات و مساعدت‌های اجتماع خود به بهترین شکل ممکن بهره‌مند شـوند و سرمایه‌ی اجتماعی بین گروهی، شبکه‌های روابط اجتماعی بیرونی مانند پیوند بـا کارشناسـان و مأموران ترویج کشاورزی، فروشندگان نهادها و تجهیزات، حامیـان مـالی و سـازمان‌هـای غیـر دولتی[5] (NGO) افراد و گروه ها را قادر می‌سازد تا از منابع اطلاعاتی و حمایتی خارجی بهـره-مند شوند(هارپر، ٢٠٠٢:٢٠٨). جدول شماره (۱) نشان می‌دهد که چگونه ترکیب‌های مختلفی از این دو بعد سرمایه‌ی اجتماعی می‌تواند نشانگر دامنـه‌ی مشخصـی از نتـایج توسـعه در منـاطق روستایی باشد.

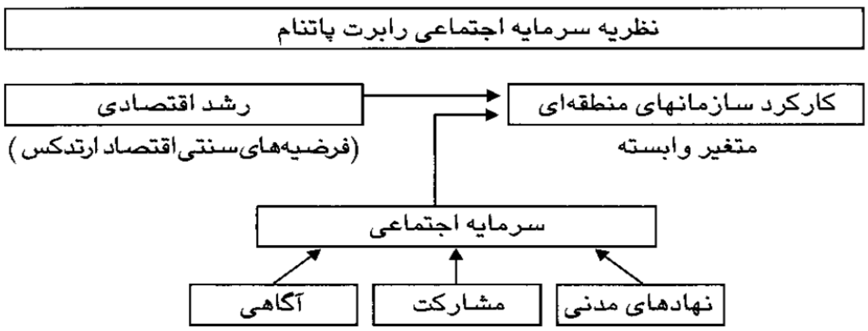
1. Crmb
2. Along
3. Woodhous
4. Woolcock
5. Nongovernmental organizations

جدول شماره ۱. ابعاد سرمایه‌ی اجتماعی در سطح جامعه‌ی روستایی (ولکاک، ۲۰۰۰:۲۳۱)

سرمایه‌ی اجتماعی بین گروهی	سرمایه‌ی اجتماعی درون گروهی	
	پایین	بالا
پایین	۱) مطرود شده‌ها	۲) روستاییان فقیر
بالا	۳)مهاجران اخیر روستا به شهر	٤) اعضای موفق برنامه‌های سرمایه‌گذاری در روستاها

در راستای مباحث مطرح شده پیوندهای میان توسعه‌ی روستایی و سرمایه‌ی اجتماعی مورد بررسی قرار گرفت. در این میان آنچه اهمیت زیادی دارد، دست‌یابی به یک الگوی مفهومی از این پیوند است. در این راستا می‌توان الگوی مورد نظر " پانتام " از سرمایه‌ی اجتماعی را به عنوان بستر تحلیلی برای پیوستگی سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی روستایی قلمداد نمود. الگوی پانتام در شکل ۱ نشان داده می‌شود.

شکل ۱. الگوی پانتام از سرمایه‌ی اجتماعی در ابعاد منطقه‌ای (تشکر،۱۳۸۳:۳۳)

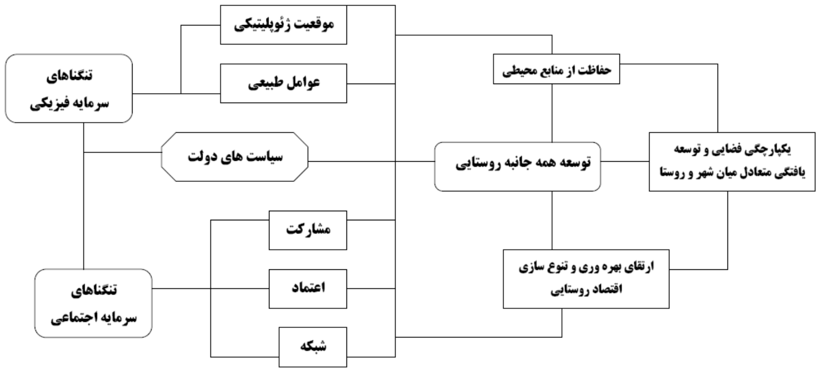

پانتام در این الگو با استفاده از دو متغیّر مرتبط، به بررسی در منطقه‌ای خاص می‌پردازد. کارکرد سازمان‌های اجتماعی در این الگو، به عنوان متغیّر وابسته در نظر گرفته شده است. متغیّر

مستقل نیز عبارت از *"رشد اقتصادی" " سرمایه اجتماعی"* اسـت، پانتـام بـرای سـنجش رشـد اقتصادی از شاخص‌های اقتصادی مرسوم مانند میزان باسوادی، نیز میزان اشتغال در بخش‌هـای مختلف اقتصاد بهره برده است و برای سـنجش سـرمایه‌ی اجتمـاعی از سـه شـاخص *آگـاهی، مشارکت و نهادهای مدنی* استفاده نمود. در این راستا با مطالعات انجـام گرفتـه در قالـب ایـن الگو به این نتیجه رسید که سرمایه‌ی اجتماعی می‌تواند کارکرد سـازمان‌هـای منطقـه‌ای را بهتـر توضیح داده و بستری برای توسعه‌ی منطقه فراهم آورد. از ایـن رو پانتـام منظـور از سـرمایه‌ی اجتماعی را وجوه مختلف سازمان‌های اجتماعی نظیر *اعتماد، هنجار و شبکه* معرفی نمود که بـا ایجاد و تسهیل امکانات، کارایی جامعه را بهتر می‌کند.

بنابراین، سه شاخص موردنظر پانتام (اعتماد، مشارکت و شبکه ها) در ارتباط با سنجش سرمایه‌ی اجتماعی، در این تحقیق مورد استفاده و سنجش قرار می‌گیرد. لذا بـا در نظـر گـرفتن الگـوی "توسعه همه جانبه‌ی روستایی" در نظرگرفتن ابعـاد فیزیکـی و انسـانی بـرای مطالعـه در ایـن منطقه، دارای اهمیت فراوانی است. چنان‌که می‌دانیم سرمایه‌ی فیزیکی، بـا ایجـاد تغییـرات در مواد، جهت شکل دادن به ابزارهایی که تولید را تسهیل می‌کند، به وجود می‌آید و از جنبه‌ای ملموس و قابل مشاهده برخوردار است، در عوض سرمایه‌ی انسانی، با تغییر رفتار افراد برای کسب مهارت‌ها و توانایی، پدید می‌آید و افراد را توانا می‌سازد تا به شیوه‌هـای جدیـد رفتـار کنند و بنابراین کمتر ملموس بوده و در مهارت‌ها و دانشی که فرد کسب کرده ظاهر مـی‌شـود (کلمن،۱۳۷۷:٤٦٥). از این رو در بررسی تنگناهای توسعه‌ی روستایی، علاوه بر ابعاد فیزیکی در قالب عوامل محیطی، در چارچوب سرمایه‌ی انسانی بر بررسی قابلیت‌های «سـرمایه اجتمـاعی» تأکیدخواهد شد. شکل ۲ نشان دهنده‌ی چارچوبی مفهـومی از توسـعه‌ی روسـتایی، سـرمایه‌ی فیزیکی و سرمایه‌ی اجتماعی است.

شکل ۲. چارچوبی مفهومی از توسعه‌ی روستایی، سرمایه‌ی فیزیکی و سرمایه‌ی اجتماعی

سابقه‌ی تحقیق در سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی روستایی

اخیراً درچند تحقیق ابتکاری تلاش شده است تا کمیت سرمایه‌ی اجتماعی و نقش آن در توسعه‌ی اقتصادی اندازه‌گیری شود. برای رسیدن به توصیه‌های ملموس سیاستی به منظور استفاده از سرمایه‌ی اجتماعی به عنوان ابزار توسعه، پژوهش تطبیقی بیشتری با استفاده از مقیاس‌های دقیق اندازه‌گیری سرمایه‌ی اجتماعی لازم است تا میزان تأثیر سرمایه‌ی اجتماعی درکاهش فقر، عملکرد دولت، مناقشات قومی، رشد اقتصادی دریک کشور و ازکشوری به کشور دیگر اندازه‌گیری شود. براساس داده‌های حاصل از تحقیق درباره ۱٤۰۰ خانوار و ۸۷ روستای سراسر تانزانیا (نارایان، ۱۹۹۷؛ نارایان و بریج، ۱۹۹۹). شاخصی از سرمایه‌ی اجتماعی در سطوح خانوار و اجتماع تعریف شد که دربرگیرنده‌ی تراکم و خصوصیات گروه‌های غیررسمی و شبکه‌ها بود. ابعاد این شاخص، اقلام کارکرد گروهی، کمک مالی و جنسی به گروه‌ها، مشارکت در تصمیم‌گیری و چندگونگی (ناهمگنی) اعضاء را شامل می‌شد، همچنین یک سلسله واحدهای اندازه‌گیری نیز در ارتباط با اعتماد بین اشخاص و تغییرات حادث شده درطول زمان ساخته شدند، این واحدها نشان می‌دادند که سرمایه‌ی اجتماعی درواقع هم ماهیت اجتماعی دارد و هم سرمایه است و سودی که ایجاد می‌کند افزون از سود سرمایه‌ی انسانی است.

هم‌زمان با مطالعه درتانزانیا، تحقیقاتی درباره نهادهای محلی در روستاهای سه کشوربولیوی (گروتائرت[1]، ۱۹۹۹)، بورکینو فاسو و اندونزی (گروتائرت، ون و بستلار، ۲۰۰۲) انجام گرفت که درآنها نگاه پژوهشگران متوجه مسائل مربوط به جنبه‌ی کیفی عرضه‌ی خدمات بود و درهر حال کمیت این متغیّرها را اندازه‌گیری می‌کرد. این مطالعات ثابت کردند که موارد مندرج در پرسشنامه‌ها درواقع ابعاد مختلفی از سرمایه‌ی اجتماعی در سطح خانوار و اجتماع را ثبت می‌کنند. برخی از ابعاد سرمایه‌ی اجتماعی نقش پراهمیتی در رفاه خانوار دارد و بالأخره این که سرمایه‌ی اجتماعی، سرمایه‌ی اصلی فقراست. مهم‌ترین متغیّرها دراین مطالعات تراکم مجامع وانجمن‌ها، نامتجانس بودن الگوی عضویت درتشکیلات مردمی و درجات مختلف مشارکت فعّالانه درآنهاست. یکی دیگر از جلوه‌های سرمایه‌ی اجتماعی شامل هنجارها و ارزش‌هایی است که مبادلات را تسهیل می‌کند، هزینه‌ی داد و ستد و اطلاعات را پایین آورده، اجازه تجارت بدون عقد قرارداد را می دهد، شهروند مسؤول را ارج نهاده و اعمال مدیریت جمعی برمنابع را نیز تشویق می‌کنند.

وارشنی[2](۲۰۰۰) باتحقیق درباره ریشه‌ها وعلل اصلی اغتشاشات بین هندوها و مسلمانان هند، توجه خود را برنقش شبکه‌های بین جوامع معطوف کرده است، مناطقی که هندوها و مسلمانان کم تر با یکدیگر ارتباط دارند. وارشنی نشان می‌دهد که مجاری چندانی برای حل وفصل صلح آمیز کشمکش‌های نهفته‌ی اجتماعی وجود ندارد و دوره به دوره کار به خشونت می‌کشد. امّا در مناطقی دیگر که عضویت درسازمان‌های مردمی، لایه‌های پوشش دهنده‌ای به وجود می‌آورد و هندوها و مسلمانان هر روز با یکدیگر ارتباط دارند، می‌توان نزاع‌ها را پیش‌بینی کرد و پیش از رسیدن به مرحله‌ی انفجار جلوی آنها را گرفت. پژوهش وارشنی نشان می‌دهد که تنوع می‌تواند منشأ مثبتی باشد، به شرط آن که پیوندهای اجتماعی از مرز اجتماع فراتر روند.

ازآن‌جا که شکل‌های سرمایه‌ی اجتماعی ازجامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت‌اند و با گذشت زمان دستخوش تغییر می‌شوند، لازم است ابزارها برطیف مشخصی ازابعاد سرمایه‌ی اجتماعی

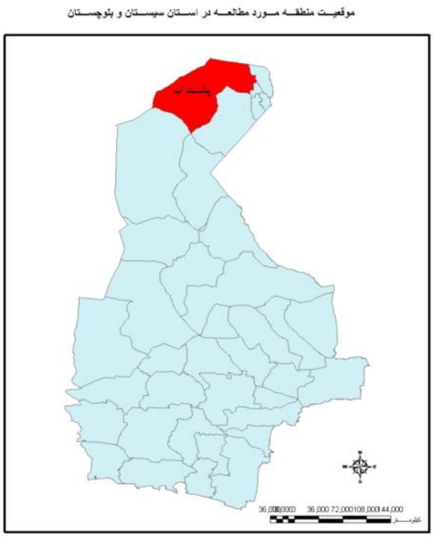
1. Grootaert
2. Varshney

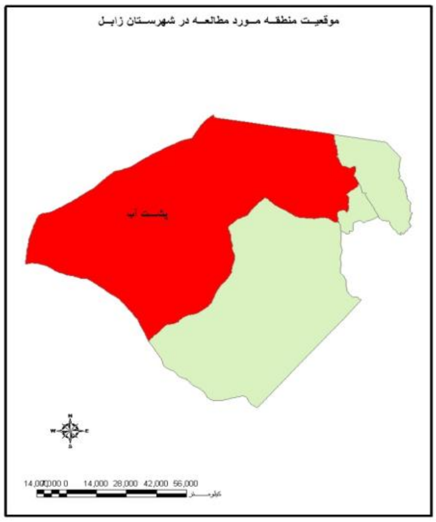
متمرکز شوند. چنین ابزارهایی اخیراً درغنا و اوگاندا برای اوّلین بار وارد میدان شده‌اند و در برنامه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی بانک جهانی در پاناما و هندوستان به کار رفته است (کریشنا و شرادر۱۹۹۹:۳۱). تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که ابعاد عمده‌ی سرمایه‌ی اجتماعی، حتی هنگامی که شرایط محیط و زمینه به کلی تفاوت داشته باشد، به شکل خیره کننده‌ای شبیه به هم است. تحقیق انجام شده درغنا حاصل مطالعه روی نمونه‌ای مرکّب از ۱٤۷۱ خانوار روستایی و شهری است، ولی در اوگاندا ۹۵۰ خانوار ساکن محلات آلونک نشین در کامپالا نمونه‌های مورد بررسی پژوهشگران بوده‌اند. تحلیل عوامل نشان می‌دهد که ساختار پس زمینه‌ای (سرمایه اجتماعی) مشابه و متغیّرها اندازه‌گیری شده و خوشه‌ای بوده‌اند.

معرفی اجمالی منطقه‌ی مورد مطالعه: (بخش پشت آب)

بخش پشت آب یکی از بخش های شهرستان زابل است. مرکزیت این بخش شهر ادیمی، که تنها شهر منطقه به شمار می‌آید، می‌باشد. از نظر مشخصات جغرافیایی این بخش بین نقاط ۳۰ درجه و ٤۵ دقیقه تا۳۰ درجه و ۳۱ دقیقه عرض شمالی ٦۰ درجه و ٤۵ دقیقه تا٦۱ درجه و ٤۰ دقیقه طول شرقی واقع شده است (ابراهیم زاده، ۱۳۷۷: ۸۵). این منطقه با ارتفاع کمتر از ۵۰۰ متر از سطح دریا (ضیاء توانا، ۱۳۷۱: ۱۹۸) و با وسعت تقریبی ۲۳۱۹ کیلومتر مربع در شمال شرق استان سیستان و بلوچستان واقع است، و علی رغم یکنواختی نسبی آن از نظر ژئومورفولوژیکی دارای اشکال ناهمواری ویژه‌ای است که ازآن جمله می‌توان به فرورفتگی‌ها و چاله‌های آبگیر با عنوان هامون‌ها و تراس‌های دریاچه‌ای و یک گسل اشاره کرد (زمردیان و پورکرمانی، ۱۳٦۷:۱۰٤). این منطقه براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ دارای ۳۹۳۰۰ تن جمعیت (۱۸۹۸۵ تن زن و ۲۰۳۱۵ تن مرد) بوده است که در چهار دهستان ادیمی، بزی، سفیدابه و قائم آباد مستقراند (مرکز آمار ایران،۱۳۸۷). اقلیم حاکم براین منطقه درتمام طبقه‌بندی‌های اقلیمی از نوع گرم و خشک است (نگارش و خسروی، ۱۳۷۹:۲۵۳). میانگین دمای سالانه ۲۱ درجه‌ی سانتی‌گراد، میانگین بارش سالانه ٦۱/٤ میلی‌متر، میانگین رطوبت نسبی هوا ۳۸ درصد، تبخیر و تعرّق بالقوه براساس روش‌های مختلف محاسبه، حدود

۵۷۰۰ میلی متر(گنجی، ۱۳۵۳:۲۵٦) تا ٤۱۹٦ میلی‌متر (نگـارش وخسـروی، ۱۳۷۹:۲۷۷) محاسـبه شده است. بادهای ۱۲۰ روزه که از آن به عنوان شاخص‌ترین پدیده‌ی جوّی منطقه یاد می‌شود، با اثرات مخرّب خود زندگی را برای ساکنان منطقه سخت و طاقت‌فرسا کـرده اسـت (حسـین زاده، ۱۳۷٦ : ۱۰۷).

روش تحقیق

روش مورد نظر در انجام تحقیق، بر مبنای الگوی قیاسـی اسـت. در روش قیاسـی از تجربیـات شروع و به تجسّم از ساختار حقیقی، ارائه از الگوی اولیه یـا ارائـه‌ی فرمولـه تجسّـم، فرضـیه، تعاریف ـ طبقه بندی و ارزشیابی، اطلاعات، دستورالعمل با روش‌هـای تأییـد آزمـون آمـاری، قانون‌مندی و به تشریح، منتج می‌شود (کیوی، ۱۳۷۵: ۱۳۲). تکنیک مـورد اسـتفاده بـرای جمـع آوری داده‌ها در روش پیمایشی، پرسشنامه ساخته شده توسط پژوهشگر بـوده اسـت. منطقـه‌ی مورد مطالعه در این تحقیق بخش پشت آب زابل، دارای صد و بیسـت روستاسـت کـه پـانزده درصد روستاهای آن به روش تصادفی انتخاب گردید. پرسشنامه‌ی تنظـیم شـده پـس از انجـام

مراحل اولیه و قبل از شروع کار میدانی با روش آلفای کرونباخ[1] مورد سنجش قرار گرفت و موثق بودن آن با ضریب آلفای بیش از۰.۸ درهمه موارد تأیید گردید. پس از انجام کار میدانی، برای طبقه بندی روستاها از نظر سطح توسعه از روش تحلیل مؤلّفه های اصلی، برای اثبات ارتباط بین سرمایه‌ی اجتماعی و شاخص‌های توسعه از آزمون های **t**، پیرسون، لاندا واسپیرمن استفاده و برای اثبات فرض‌های فرعی مربوط به شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی از" روش لیکرت " بهره برده شده است.

در ارتباط با حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده گردید (رفیع پور، ۱۳۷۷: ۳۸۳) که در زیر آمده است. با جایگزینی داده‌های بالا در فرمول کوکران تعداد حجم نمونه برای پرسشنامه ٣٦٤ خانوار به دست آمد.

$$n = \frac{\frac{t^2 pq}{d^2}}{1 + \frac{1}{N}\left(\frac{t^2 pq}{d^2} - 1\right)}$$

معرفی متغیّرها

در این تحقیق، سرمایه‌ی اجتماعی به عنوان متغیّر وابسته در قالب سه بعد اصلی اعتماد، مشارکت و شبکه در چارچوب شصت گویه در نواحی روستای منطقه‌ی پشت آب، مورد سنجش قرار گرفت. در ارتباط با بعد اعتماد اجتماعی، سه سطح خانوده، خویشاوندان و دوستان و جامعه مورد بررسی قرار گرفت و همچنین اعتماد متقابل دولت و جامعه روستایی نیز بررسی گردید. در ارتباط با بعد مشارکت، میزان مشارکت در مراسم خانوادگی، اعیاد مذهبی، ملی و همچنین مشارکت سیاسی مورد سنجش قرار گرفت و در بعد شبکه، پیوند های اجتماعی میان روستاییان یک روستا باهم و با روستاهای مجاور و نواحی شهری مورد بررسی قرار گرفت. متغیّرهای مستقل در نظر گرفته شده در این پژوهش نیز در برگیرنده ابعاد مختلف توسعه‌ی

1. Cronbach´ s Alpha

روستایی در قالب سطح سواد، میزان درآمد، ابزار تولید بخش کشاورزی و سطح خـدمات رفـاهی هـر روستا بوده است.

یافته‌های توصیفی

در وهله‌ی اول در ارتباط با بررسی توصیفی ابعاد سرمایه‌ی اجتماعی در چارچوب گویه‌هـای مربـوط مورد بررسی قرار گرفت و با جمع بندی هر یک از بعدها به طبقه‌بنـدی پاسـخ‌هـا اقـدام شـد. در ایـن راستا نتایج به دست آمده از بعد اعتماد، در نواحی روستایی نشان دهنده واریـانس ۰/۲۰۱ اسـت. نتـایج میزان اعتماد در نواحی روستایی مورد مطالعه در جدول زیر آورده شده است:

جدول ۲. اعتماد اجتماعی در نواحی روستایی

درصد	تعداد پاسخ ها	امتیاز ها
۱۵/۶	۵۷	بین ۲۹ تا ۳۹
۷۸/۹	۲۸۸	بین ۴۰ تا ۵۰ بالاتر از ۵۰
۵/۵	۲۰	
۱۰۰	۳۶۵	

بر اساس نتایج به دست آمده ۷۸/۹ درصد امتیازهای اعتماد اجتماعی میان ٤٠ تا ٥٠ بوده اسـت و ١٥/٦ درصد امتیازها بین ۲۹ تا ۳۹ است، از این رو مـی‌تـوان میـزان اعتمـاد اجتمـاعی را در نواحی روستایی پشت آب در حد متوسط ارزشیابی نمود.
نتایج به دست آمده از بعد مشارکت در نواحی روستایی مورد مطالعه نشان دهنـده‌ی واریـانس ٠/٢٤٦ است. این نتایج در جدول شماره ۳ آمده است.

جدول ۳ . مشارکت در نواحی روستایی

امتیازها	تعداد پاسخ ها	درصد
بین ۱۹ تا ۲۹		
بین ۳۰ تا۴۰	۱۴۷	۴۰/۳
بالاتر از ۴۱		
	۲۱۷	۵۹/۵
	۱	۰/۳
	۳۶۵	۱۰۰

براساس نتایج به دست آمده ۵۹/۵ درصد امتیازهای مشارکت بین ۳۰ تا ٤۰ بوده و درصد قابل توجهی از امتیازها یعنی ٤۰/۳ درصد بین ۱۹ تا ۲۹ است که این نشان‌دهنده‌ی میزان مشارکت متوسط رو به پایین در نواحی روستایی پشت آب را دارد.

نتایج به دست آمده از بعد شبکه‌ی اجتماعی در نواحی روستایی مورد مطالعه نشان دهنده‌ی واریانس ۰/۳۰٦ بوده که در جدول شماره ٤ نشان داده شده است.

جدول ۴ . شبکه‌ی اجتماعی در نواحی روستایی شبکه

امتیازها	تعداد پاسخ ها	درصد
بین ۲۲ تا ۳۱	۲۱	۵/۸
بین ۳۲ تا ۴۱	۲۳۰	۶۳
بین ۴۲ تا ۵۲		
	۱۱۴	۳۱/۲
	۳۶۵	۱۰۰

براساس این نتایج، امتیاز شبکه‌ی اجتماعی در نواحی روستایی ٦٣ درصد بین ٣٢ تا ٤١ و ٣١/٢ درصد بین ٤٢ تا ٥٢ می‌باشد که این امر بیانگر میزان متوسط رو به بالای شبکه‌ی اجتماعی در نواحی روستایی پشت آب است.
به طور کلی در تلفیق سه بعد بررسی شده در رابطه با سرمایه‌ی اجتماعی، واریانس به دست آمده برای آن معادل ٠/٢١٢ بوده که نتایج آن در جدول شماره ٥ آمده است.

جدول ۵. میزان سرمایه‌ی اجتماعی در نواحی روستایی منطقه‌ی پشت آب زابل

درصد	تعداد پاسخ ها	امتیازها
۱۴/۲	۵۲	بین ۸۶ تا ۱۰۵
۷۸/۴	۲۸۶	بین ۱۰۶ تا ۱۲۵
۷/۴	۲۷	بالای ۱۲۶
۱۰۰	۳۶۵	

با توجه به رقم ٧٨/٤ درصد امتیاز مابین ١٠٦ تا ١٢٥ می‌توان گفت میزان سرمایه‌ی اجتماعی در نواحی روستایی پشت آب زابل در حد متوسط است. همچنین بالاترین میزان واریانس نیز در بین ابعاد سرمایه‌ی اجتماعی مربوط به بعد شبکه بوده و این موضوع نشان از میزان بالای شبکه و پیوندهای اجتماعی در نواحی روستای مورد مطالعه دارد.

یافته های تحلیلی

در این قسمت به بررسی هم‌پیوندهای سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی روستایی می‌پردازیم. بدین ترتیب که با در نظر گرفتن شاخص‌های مختلف برای توسعه‌ی روستایی، در چارچوب آزمون‌های آماری، هم‌پیوندی مابین این شاخص‌ها و سرمایه‌ی اجتماعی را مورد بررسی قرار خواهیم داد. جدول زیر نشان‌دهنده‌ی شاخص‌های در نظر گرفته شده و آزمون‌ها و نتایج حاصل از آن است.

جدول ۶. بررسی هم‌پیوندی میان سرمایه‌ی اجتماعی و شاخص‌های توسعه‌ی روستایی

ردیف	شاخص	نوع آزمون	سطح معنا داری Sig. (2-tailed)	نتیجه
۱	درآمد خانوار	آزمون T	۰/۰۰۰	۷۳/۹۳
۲	سواد	ضریب هم‌بستگی گاما	۰/۰٤۷	۱۰/٤
۳	مهاجرت	ضریب هم‌بستگی پیرسون	۰/۰۰۵	-۱٤/۵
٤	امکانات تولیدی	ضریب توافق C	۰/۰۰۳	۵۸/۷
۵	امکانات خدماتی	آزمون لاندا Lambda	۰/۰۰٦	۵۳
٦	امکانات دولتی	آزمون لاندا Lambda	۰/۰۰۸	۷٦
۷	راندمان تولید	ضریب هم‌بستگی اسپیرمن	۰/۰۰۰	۱۱
۹	اشتغال	آزمون T	۰/۰۰۰	۱۳/۵٦۱

لازم به ذکر است همان‌گونه که در جدول شماره ٦ نشان داده شده است، در ارتباط با توسعه‌ی روستایی نه شاخص اصلی موردنظر قرار گرفته، که هر یک از آنها حاصل بررسی متغیّرهای متفاوتی است. به عنوان مثال شاخص امکانات تولیدی، حاصل بررسی متغیّرهای زراعت، دامداری، صنایع دستی، صیادی و همانند اینها بوده است. امکانات خدماتی نیز از بررسی آب، برق، تلفن، تلفن همراه، تلویزیون، وی سی دی، یخچال، اتومبیل و مانند آنها حاصل شده است.

همچنین، آزمون‌های به کار رفته نیز به نوع متغیّرها در چارچوب، متغیّرهای اسمی، فاصله‌ای / نسبی و رتبه‌ای بستگی داشته است. به عنوان مثال آزمون لاندا در ارتباط با خدمات ناشی از بررسی دو متغیّر اسمی و رتبه‌ای بوده است(حسینی،۱۳۸۲:۱۷۱). در این راستا تمامی آزمون‌های به کار رفته نیز در این چارچوب مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

نتایج حاصل از بررسی‌های انجام شده که در جدول شماره ٦ آمده، بیانگر آن است که بین تمامی شاخص‌های در نظر گرفته شده در ارتباط با توسعه‌ی روستایی و سرمایه‌ی اجتماعی در منطقه‌ی پشت آب زابل، رابطه‌ی معنا داری وجود دارد. در این بین رابطه‌ی بین سرمایه‌ی

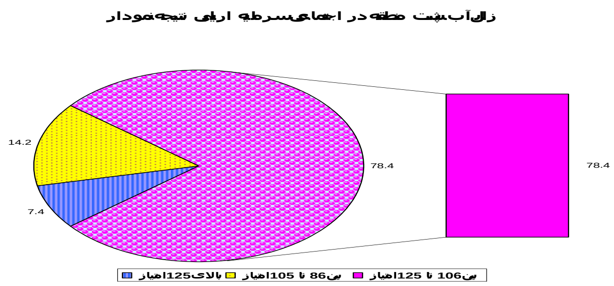
اجتماعی و مهاجرت که منفی بوده، نشان‌دهنده‌ی رابطه‌ی معکوس مابین مهاجرت و سرمایه‌ی اجتماعی است. سایر شاخص‌ها دارای رابطه‌ی مستقیم با سرمایه‌ی اجتماعی‌اند.
در این بین، نتایج به دست آمده میان شاخص امکانات تولیدی و سرمایه‌ی اجتماعی در حدود۰/۵۹ درصد بوده که در واقع تأثیرگذاری متوسط رو به بالای سرمایه‌ی اجتماعی را در تولید و امکانات مربوط به آن نشان می‌دهد. علاوه بر آن، خدمات دولتی همچون وام، تعیین الگوی کشت، ترویج کشاورزی، تأمین منابع مختلف و نظیر اینها نیز با ۰/۷٦ درصد بیانگر تأثیرگذاری بالای استفاده از خدمات دولتی در ارتباط با سرمایه‌ی اجتماعی و بالعکس است.

نتیجه گیری

به طور کلی می‌توان در بررسی‌های انجام گرفته در منطقه‌ی مورد مطالعه، دو فرایند را بازشناخت. فرایند اول مرتبط با سرمایه‌ی اجتماعی در منطقه است که در ابعاد اعتماد، مشارکت و شبکه مورد ارزشیابی قرار گرفت و نتایج به دست آمده در این باره نشان از حد متوسط سرمایه‌ی اجتماعی در این ناحیه دارد و به عبارتی سرمایه‌ی اجتماعی در آن متوسط ارزشیابی می‌شود.

نمودار ۱، نشان دهنده‌ی میزان سرمایه‌ی اجتماعی در منطقه‌ی مورد مطالعه می‌باشد.

نمودار ۱ :

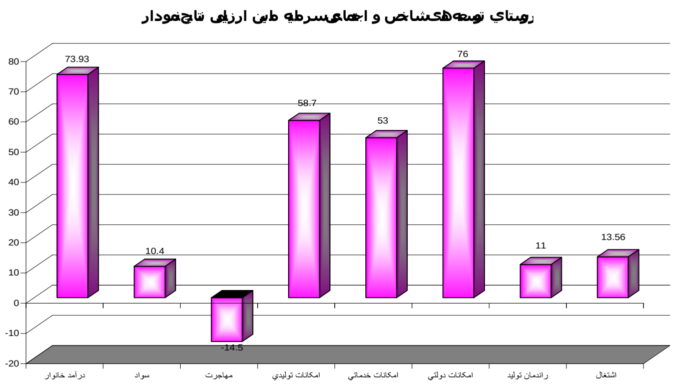

همان‌گونه که در نمودار بالا نشان داده شده است بالاترین درصد ارزشیابی سرمایه‌ی اجتماعی در منطقه با ۷۸/٤ درصد متعلق به رتبه‌ی بین ۱۰٦ تا ۱۲۵ است که در این ارزشیابی، در حد متوسط قرار گرفته است.

در ارتباط با فرایند دوم که نقش سرمایه‌ی اجتماعی را در توسعه‌ی روستایی بررسی کرده، نتایج به دست آمده نشان دهنده‌ی تأثیرگذاری سرمایه‌ی اجتماعی در شاخص‌های توسعه‌ی روستایی در منطقه است که مقدار آن بسته به نوع شاخص، متفاوت است. نمودار ۲ نشان‌دهنده تأثیرگذاری سرمایه‌ی اجتماعی در شاخص‌های مختلف توسعه‌ی روستایی می باشد.

همان‌گونه که در نمودار ۲ نشان داده شده است، در ارتباط با درآمد، امکانات دولتی و امکانات تولیدی تأثیرگذاری سرمایه‌ی اجتماعی بالا بوده و در سایر شاخص‌ها این تأثیر مقدار متوسط رو به بالا را در بر گرفته است.

نمودار ۲.

در یک جمع بندی کلی می‌توان نتیجه گرفت که میان سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی روستایی ارتباط معناداری وجود دارد که هر یک از این پارامترها می‌تواند نقش تأثیرگذاری بر آن داشته باشد. از این رو میزان سرمایه‌ی اجتماعی متوسط در منطقه‌ی مورد مطالعه در صورت تقویت این سرمایه و بهینه نمودن آن می‌تواند نقش تأثیرگذاری را در توسعه‌ی روستایی منطقه‌ی پشت آب داشته باشد.

توضیحات

۱- نوشتار حاضر بخشی از پایان نامه‌ی دکتری آقای غلامر ضا میری با عنوان « تنگناهای توسعه در نواحی روستای با تأکید بر سرمایه‌ی اجتماعی » می باشد که به راهنمایی آقایان دکتر جعفر جوان و دکترحسن افراخته انجام شده است.

منابع و مآخذ

۱. ابراهیم زاده، عیسی، (۱۳۷۷)، « ***راهبردهای رشد و توسعه روستایی*** »، طرح پژوهشی، حوزه‌ی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان.

۲. احمدی فیروزجایی، علی ودیگران،(۱۳۸۵)، « ***مقایسه‌ی مؤلّفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی کشاورزان عضو و غیر عضو تعاونی‌های تولید روستایی*** »، فصلنامه‌ی علمی ــ پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۳.

۳. ازکیا، مصطفی و احمد فیروز آبادی، (۱۳۸۳)، « ***سرمایه اجتماعی و نقش آن در تشکل‌های تولیدی*** (مطالعه موردی: حوزه‌ی آبگیرکرخه) »، مجله‌ی جامعه شناسی ایران، سال پنجم، شماره ٤.

٤. پاتنام، رابرت و دیگران، (۱۳۸۵)، ***سرمایه‌ی اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه***. به کوشش کیان تاجبخش، ترجمه‌ی افشین خاکبازو حسن پویان، تهران: انتشارات شیرازه.

۵. تشکر، زهرا و محمدرضا معینی، (۱۳۸۰)، «***نگاهی به سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه*** »، فصلنامه‌ی علمی ــ پژوهشی رفاه اجتماعی، سال اول، شماره ٤.

٦. سوری، علی و نادر مهرگان، (۱۳۸٦)، « ***نقش سرمایه اجتماعی در تشکیل سرمایه انسانی*** »، فصلنامه-ی پژوهشنامه‌ی بازرگانی، شماره ٤۲.

۷. __________ ، (۱۳۸٤)، « ***سرمایه اجتماعی و عملکرد اقتصادی*** »، مجله‌ی تحقیقات اقتصادی، شماره مسلسل ٦۹.

۸. ضیاء توانا، محمد حسن، (۱۳۷۱)، « ***ویژگی‌های محیط طبیعی چاله سیستان*** »، مقالات جغرافیایی جشن‌نامه دکترمحمد حسن گنجی، تهران: انتشارات گیتاشناسی.

۹. علمی، زهرا (میلا) و دیگران، (۱۳۸٤)، « ***سرمایه اجتماعی و چگونگی تأثیر آن بر اقتصاد*** »، مجله‌ی تحقیقات اقتصادی، شماره مسلسل ۷۱، زمستان ۱۳۸٤.

۱۰. فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۸۵)، ***پایان نظم، سرمایه اجتماعی و حفظ آن***، ترجمه‌ی غلامعباس توسلی، چاپ دوّم، تهران: انتشارات حکایت قلم نوین.

۱۱. کلمن، جیمز، (۱۳۷۷)، ***بنیادهای نظریه‌ی اجتماعی***، ترجمه‌ی منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.

۱۲. مرکز آمار ایران، (۱۳۸۷)، ***نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵***، استان سیستان و بلوچستان.

۱۳. نگارش، حسین و محمود خسروی. (۱۳۷۹)، « ***بررسی اقلیم کشاورزی استان سیستان و بلوچستان*** »، طرح پژوهشی، معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان.

۱٤. حسین زاده، سید رضا. (۱۳۷٦)، "***بادهای ۱۲۰ روزه سیستان***"، فصلنامه‌ی تحقیقات جغرافیایی، شماره مسلسل ٤٦.

۱۵. رفیع‌پور، فرامرز، (۱۳۷۷)، ***توسعه و تضاد: کوششی در جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسائل اجتماعی ایران***، تهران: شرکت سهامی انتشار.

۱٦. زمردیان، محمد جعفر و محسن پورکرمانی. (۱۳۷٦)، « ***بحثی پیرامون ژئومورفولوژی استان سیستان و بلوچستان : ویژه نامه‌ی آب و خاک زابل*** »، فصلنامه‌ی تحقیقات جغرافیایی، شماره مسلسل ۹، مشهد.

۱۷. کیوی، ریمون و لوک وان کامپنهود. (۱۳۷۵)، ***روش تحقیق در علوم اجتماعی***، ترجمه‌ی دکتر عبدالحسین نیک گهر، تهران: نشر توتیا.

۱۸. گنجی، محمد حسن. (۱۳۵۳)، « ***ملاحظات موقت راجع به تبخیر درایران*** »، مجموعه‌ی سی و دو مقاله جغرافیایی، تهران: انتشارات سحاب.

19. Bullen,P.,& Onyx, J. (1998). *Measuring Social Capital in five communities in NSW*, Syndey : University of Technology and Management Alternatives

20. Cramb.A.R.(2004). *Social Capital and Soil Conservation*: Evidence from The Philippines,Contributed Paper Annual Conference Anstralian Agriculcural and Resource Economics Society Melborne.

21. Harper. R.(2002). *The Measurment of Social Capital in The United Kingdom*, Office for National Statistics

22. Woodhouse.A.(2006). *Social Capital and Economic Development in Regional*

23. Woolcock,M & Narayan.D.(2000). *Social Capital Implictions for Development Theory Research,& policy World Bank Research Observer*,Vol 15.

24. Alonge.J.A.(2002).*Traditional Institutions Social Capital, and Multi Instiutional* Partnerships for Agricuitural Denelopment : Implications for a new Extension paradigm. AIAEE.proceeding of the 18th Annal Conference , Durban, South Africa.